

УДК 91(07)

Володимир Мотрич

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РОБОТИ ПО РОЗКРИТТЮ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ В СПЕЦІАЛЬНІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

У статті висвітлено шляхи підвищення ефективності роботи по розкриттю причинно-наслідкових зв'язків на уроках географії в спеціальній загальноосвітній школі-інтернат. Акцентуючи увагу на актуальності поставленої проблеми та особливостях навчальної роботи з учнями, які мають вади розумового розвитку, автор аналізує найбільш результативні прийоми, методи і засоби навчання дітей на уроках географії як класичні дидактичні: бесіди, розповіді, пояснення, ігрові технології, спеціальні прийоми, так і інтерактивні прийоми: презентація, дискусії, круглі столи.

Ключові слова: спеціальна загальноосвітня школа, причинно-наслідкові зв'язки географічного характеру, учні з вадами розумового розвитку, діти з особливими освітніми проблемами.

В статье отражены пути повышения эффективности работы по раскрытию причинно-следственных связей на уроках географии в специальной общеобразовательной школе-интернат. Акцентируя внимание на актуальности поставленной проблемы и особенностях учебной работы с детьми, имеющими недостатки умственного развития, автор анализирует наиболее эффективные и результативные методы, приёмы и средства обучения учащихся на уроках географии как классические дидактические: рассказ, беседа, объяснение, игровые технологии, специальные приёмы, так и интерактивные: презентация, дискуссия, круглый стол.

Ключевые слова: специальная общеобразовательная школа, причинно-следственные связи географического характера, учащиеся с недостатками умственного развития, дети с особыми образовательными проблемами.

The author analyzes the most successful techniques, methods and means of teaching the children at Geography lessons both classical didactic: conversations, narrations, explanations, game technologies, special techniques and interactive: presentations, discussions, round tables, while paying attention to the urgency of the set problem and peculiarities of educational work with the pupils with intellectual disabilities. The author emphasizes that it is possible to help greatly the teacher of a special school to activate and correct the thinking of the children with special educational problems and to receive conscious and strong knowledge in Geography by constructive combination of different approaches and methods of work on establishment and consolidation of cause-

and-effect relationships of geographical character.

Key words: *special secondary school, cause-and-effect relationships of geographical character, pupils with intellectual disabilities, children with special educational problems.*

Із розвитком незалежності України, із зростанням національної свідомості перед педагогічною системою гостро постала проблема всебічного розвитку особистості учня через формування географічної культури як основи світосприйняття, світогляду та діяльності.

Стимулювання навчальної діяльності учнів з вадами розумового розвитку на уроках географії є важливим засобом поліпшення навчально-виховного процесу школи і водночас показником його ефективності. Основою педагогічного процесу на всіх ступенях навчання географії є встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Підкреслюючи ефективність для активізації розумової діяльності учнів на уроці географії сучасних педагогічних технологій, вважаємо, що важливим напрямком в цьому контексті є значне збільшення питомої ваги роботи над розкриттям причинно-наслідкових зв'язків між географічними об'єктами і явищами.

Методика підведення учнів до розкриття причинно-наслідкових зв'язків недостатньо розроблена. Окремі поради і практичний досвід кращих учителів географії, дефектологів не узагальнено і не систематизовано. Це стосується як масової, так і спеціальної загальноосвітньої школи. Такі вчені як С. Коберник, Н. Лєскова, М. Криловець, Н. Кушнарєнко, С. Пальчевський, Г. Пустовіт, А. Сиртенко, Б. Чернов та ін. в останніх публікаціях розглядають певні аспекти інноваційних підходів у викладанні географії.

Мета статті: висвітлити шляхи підвищення ефективності роботи по розкриттю причинно-наслідкових зв'язків на уроках географії в спеціальній загальноосвітній школі.

Розуміння причинно-наслідкових зв'язків – це складна аналітико-синтетична діяльність, яка ґрунтується на певних знаннях про ті об'єкти і явища, між якими встановлюється причинний зв'язок. Зміст і послідовність розумової діяльності, що необхідна для розкриття причинно-наслідкових зв'язків, визначає і хід педагогічної роботи по підведенню учнів до виконання такого завдання. Привчаючи учнів правильно розуміти запитання: «Чому це сталося?», «Чому так буває?», ми водночас пояснюємо дітям, як треба розуміти питання: «Що з цього буде?», «Що це викличе?», тобто питання, спрямовані на знаходження наслідку. У практиці роботи вчителів-дефектологів є безліч прийомів «пожвавлення» змісту навчального матеріалу, який буде викликати інтерес в учнів, допоможе зрозуміти відмінність між тим, що таке назвати чи описати явище і що означає знайти його причину або наслідок. Покажемо на прикладі. Тема. Зона пустель. 7 клас.

Для створення уявлення про пустелю вчитель використовує бесіду, розповідь, пояснення, інтерактивні засоби, які спрямовані на ознайомлення учнів з положенням і кліматом пустель, рослинним і тваринним світом, головними заняттями жителів цієї зони. Після цікавої розповіді вчитель звертається до класу із запитанням: «Чому саме верблюди можуть перебувати в пустелі багато днів?» Щоб підвести учнів до правильного висновку, слід поставити серію запитань: «Чи є які-небудь рослини в пустелі? Чи є там вода?», «Чи можна було б переїхати через велику пустелю на конях? Чому?», «Чим живиться верблюд? Чи обов'язково йому кожного дня пити воду?». Після аналізу уявлень з вичленуванням для такого зв'язку особливостей пустелі і властивостей верблюда переважна більшість учнів здатна самостійно зробити висновок про те, що верблюди можуть перевозити людей і вантаж через пустелі саме тому, що вони харчуються убогими травами, чагарниками та кілька днів можуть обходитись без води. Звідси вже легко підвести учнів до висновку, чому населення пустель розводить верблюдів [6, с. 22–23].

Зазначимо, учитель постійно має справу з великим потоком інформації, і, щоб швидше оволодіти нею і вміло використати її у своїй діяльності, він повинен володіти добре розвинутим зв'язним мовленням. Зв'язне мовлення як певна єдність змістовного і структурного цілого – це логічно правильне, що відповідає літературно-мовним нормам мовної діяльності особистості як свідомого суб'єкта і діяча [4, с. 109].

Часто для підведення учнів до розуміння причинно-наслідкових зв'язків географічного характеру вчителю треба використати географічну карту. Виникає така потреба тоді, коли причинно-наслідкові відношення переплітаються з просторовими відношеннями між об'єктами і явищами. Наприклад, у 7 класі при вивченні теми «Тундра» вчитель ставить учням запитання: «Чому в Азії зона тундри ширша, ніж в Європі?». Правильно відповісти на це запитання учням заважає нецілеспрямоване сприймання карти, внаслідок чого вони залучають як причину перші-ліпші відомості з карти, які потрапили їм на очі. Учень може відповісти так: «Тому що в Азії плоскогір'я». Наведемо приклад, як підвести учнів до розуміння причинного зв'язку з використанням карти природних зон. Учні показують на карті Азію і Європу, а також зону тундри в цих частинах світу.

Вчитель. В якому тепловому поясі лежить зона тундри?

Учень. В холодному.

Вчитель. Чи доходить до берегів Азії тепла течія? (Відмічає на карті червоною стрілкою).

Учень. Ні, не доходить.

Вчитель. Які вітри дмуть з Північного Льодового океану? (Синьою стрілкою відмічає на карті напрям цих вітрів).

Учень. Холодні.

Вчитель. Куди більше потрапляє таких вітрів – до Азії чи в Європу?

Учень. До Азії.

Вчитель. Які вітри дмуть з Атлантичного океану? (Відмічає червоною стрілкою на карті напрям вітрів).

Учень. Теплі.

Вчитель. (відмічає на карті лінією Уральські гори). Чи доходять ці вітри до Азії?

Учень. Ні. Гори не пускають.

Вчитель. Подумайте, де тепліше – в Азії чи в Європі?

Учень. В Європі.

Учитель ще раз уточнює, в якому поясі лежить зона тундри, і після цього пропонує учням відповісти, чому в Азії зона тундри ширша, ніж в Європі.

Для підведення учнів до розкриття причинно-наслідкових зв'язків географічного характеру слід широко використовувати прийом порівняння явища в різних ситуаціях. Цей прийом можна поділити на два види.

а) Порівняння за розбіжністю ми використовуємо тоді, коли певна причина по-різному діє в різних ситуаціях. В таких випадках порівняння за розбіжністю допомагає учням знайти цю причину. Так, наприклад, щоб підвести учнів до розуміння того, що швидкість течії ріки залежить від похилу місцевості, можна поставити їм таке запитання: «Які річки течуть швидше – гірські чи рівнинні?».

б) Порівняння за схожістю допомагає учням в тих випадках, коли причину певного явища можна знайти за аналогією. Так, щоб пояснити учням VII класу, чому такий бідний рослинний світ у пустелі, ми звертаємося до них із запитанням: «Чому засихають кімнатні рослини?».

Активізації розумової діяльності учнів на уроці сприяє створення проблемних ситуацій. При поясненні нового матеріалу проблемна ситуація може виникнути, якщо вчитель використає прийом створення розбіжності між передбаченням учнів і тим, що є насправді. Так, підводячи учнів до розуміння впливу теплої атлантичної течії на природні умови Баренцового моря, вчитель може, використавши карту, звернути їх увагу на те, що Баренцове море знаходиться ближче до Північного полюса, ніж Біле, і запитати: «Як ви думаєте, яке море тепліше – Біле чи Баренцове?». Ще не знаючи нічого про Гольфстрім, переважна більшість учнів висловить думку, що, мабуть, Біле море тепліше. Тоді вчитель розповідає, що Біле море замерзає взимку повністю і надовго, а Баренцове ніколи не замерзає повністю. Відчувши таку суперечність між тим, що вони передбачали, і тим, що є насправді, учні зацікавлюються незвичайним явищем і уважно слухають пояснення навчального матеріалу, який подає вчитель.

Проблемні ситуації можна і треба створювати при перевірці та закріпленні знань. Учні з вадами розумового розвитку в переважній більшості розглядають багатозначні причинно-наслідкові зв'язки на рівні однозначного причинного мислення, тобто навіть тоді, коли необхідно

назвати кілька причин певного явища, називають лише одну з них, причому часто не головну. В таких випадках учитель може з успіхом використати прийом виключення неголовної, неістотної причини з певної ситуації. Приклад використання цього прийому. Дехто з учнів VII класу на запитання: «Чому білий ведмідь може жити на півночі?» відповідає так: «Тому що він їсть рибу». Виключаємо цю «малу» причину з ситуації: «А чому ж він не може жити на березі Чорного моря, де також багато риби?». Досвід використання прийому «виключення неголовної причини з ситуації» підтверджує його ефективність для мобілізації думки учня на пошуки більш істотної причини.

Ефективним методом на уроках географії є дискусії, їх корисно застосовувати навіть у спрощеному примітивному варіанті. Одним із видів дискусійних методів є круглий стіл – це обговорення визначеного питання невеликою групою школярів, яке передбачає спілкування одне з одним. Такий вид дискусії є досить конструктивний. Кожний учасник круглого столу має однакове право на висловлювання власної думки, а обов'язковою умовою участі в дискусії є необхідність аргументації власного погляду кожного учасника круглого столу.

Приклад. Тема круглого столу: «Чому вода в річці рухається?».

На запитання: «Чому вода в річці рухається?» діти відповідають: «Тому що вітер її рухає». Спостерігаючи ці явища, учні співвіднесли їх між собою як реальну причину і наслідок. Ставимо учнів перед суперечністю: «Вітер завжди дме в одному напрямку?», «Хіба може вітер рухати воду?». Для розв'язання цієї суперечності учням доводиться міркувати, шукати реальну причину, висловлювати свої думки, використовувати дані спостережень, одержаних під час екскурсій, і, нарешті, прийти до висновку, що рух води в річці пов'язаний з похилом місцевості.

На уроках географії слід широко використовувати прийом встановлення двонапрямкових зв'язків. Рекомендується поєднувати цей прийом з презентацією картинок-слайдів на певну тему. Кожен слайд може містити текстовий, графічний матеріал, відеоінформацію, стереозвук. Плануючи презентацію, необхідно визначити суть того, про що треба розповісти, підібрати факти для аргументації, враховуючи особливості учнів, продумати схему презентації, текст, зображення, звуки. Перед початком роботи необхідно визначити тему, спосіб демонстрації, створити сценарій презентації, продумати зміст усіх слайдів, їх стиль та оформлення, враховуючи вимоги до структури та змісту навчального матеріалу, який має свої особливості [7, с. 24].

Наведемо приклад використання прийому встановлення двонапрямкових зв'язків. У VII класі в процесі вивчення теми «Річки» показуємо дітям слайди із зображенням рівнинної річки, а також слайди з зображенням річки в горах. Учні розглядають спочатку одну, потім другу картину, порівнюють їх, відмічають особливості гірської і рівнинної річки.

Вчитель звертається до класу із запитанням: «Чому течія одних річок бурхлива, а інших – спокійна?». Учні, дивлячись на слайди, роблять висновок: «Це тому, що гірські річки (бурхливі) течуть з гір», тобто учні встановлюють прямий зв'язок: течія річок – гори. Після цього вчитель ставить запитання на встановлення зворотного зв'язку: «Як гірська і рівнинна місцевість впливають на течію річок?». Дивлячись на картину, учні встановлюють зворотний зв'язок: гори – течія річок [6, с. 29]. Важливою технологією інноваційного використання в контексті означеної проблеми є ігрова технологія, на заняттях фізичної географії вона є активним стимулятором діяльності учнів. Під час підбирання гри слід поєднувати два елементи – пізнавальний та ігровий. Створюючи ігрову ситуацію, необхідно планувати діяльність учнів, спрямовуючи їх на досягнення мети [5]. Наприклад, гра «Чумучка». Конкурс (6 клас).

Тема гри відома заздалегідь і учні готуються до неї за тиждень-два. Під час гри команди обмінюються пакетами із завданнями і працюють над ними певний час. Після цього на кожну відповідь команди-суперниці відповідає той учасник, якого оберуть суперники. Така схема добра тим, що кожна команда зацікавлена в знаннях кожного свого учасника. Отже, сильніші підтягують слабших [2, с. 13]. Перемагає команда, яка набрала більшу кількість балів.

Приклади проблемних питань

Чому температура в містах вища, ніж у сільській місцевості?

Пірнаючи глибоко під воду, людина відчуває, що вода стає холоднішою. Чому це відбувається?

Чому перебування на природі поліпшує самопочуття?

Чому овочеві рослини слабші за бур'яни?

Багато людей відпочивають на узбережжях морів та океанів. Із чим це пов'язано? [1].

Цікаво проходить на уроці дидактичне змагання – це географічний двобій біля дошки між двома учнями. Товариші з протилежних команд називають слово-термін, а учень пояснює, що воно означає і його причини [2]. Наприклад, 9 клас. Тема. «Несприятливі метеорологічні явища».

Явище	Прояв	Причини
Гроза	Сильний дощ, що супроводжується блискавкою, громом, поривчастим вітром	Турбулентні процеси в атмосфері, виникнення електричного розряду в хмарах
Хуртовини	Інтенсивні снігопади, переміщення снігових мас при поривчастому вітрі	Посилення сили вітру при зниженні температури повітря
Тумани	Зниження прозорості повітря через великий вміст конденсатної пари	Підвищення вологості і зниження температури
Посухи	Тривала нестача опадів	Підвищення температури повітря, тривалі бездошові періоди, низька вологість повітря

У кожному курсі географії необхідно знайти питання щодо причинно-наслідкових зв'язків. При вивченні природних явищ та наслідків природних катастроф (повеней, паводків, смерчів, землетрусів тощо) здійснюється навчання учнів поводження в таких ситуаціях [3].

Завершальну частину кожного уроку географії варто проводити у формі рефлексії: чи справилися очікування учнів, а що викликало труднощі. На етапі підбиття підсумків уроку важливо використати деякі прийоми психічної саморегуляції, що призначені для зняття втоми та психічної напруженості дітей з особливими освітніми потребами. Наприклад, під звуки весняного лісу учні заплющують очі, а вчитель неголосно говорить: «Я абсолютно спокійний. Серце б'ється рівно та спокійно. Дихається легко. Мені це вдалося. Я почуваюся щасливою людиною» [1, с. 9].

Таким чином, конструктивним поєднанням різних підходів та методів роботи над встановленням і закріпленням причинно-наслідкових зв'язків географічного характеру можна в значній мірі допомогти вчителю спеціальної школи активізувати і корегувати мислення дітей з особливими освітніми проблемами, домогтися свідомих і міцних знань з географії. Подальше вивчення проблеми вбачаємо у розкритті причинно-наслідкових зв'язків в позакласній роботі з географії в спеціальній загальноосвітній школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бас Н. В об'єктиві – позитив. Психоемоційна складова на уроках географії / Н. Бас // *Краєзнавство, географія, туризм*. – 2016. – № 15 (860). – С. 4–10.
 2. Бенюк Г. М. Ігрові прийоми роботи на уроках географії / Г. М. Бенюк // *Географія та економіка в рідній школі*. – 2016. – № 3. – С. 12–15.
 3. Зацерковна К. М. Уроки на тему «Кліматичні умови та ресурси України». 8 клас / К. М. Зацерковна // *Географія та економіка в рідній школі*. – 2016. – № 2. – С. 9–16.
 4. Криловець М. Г. Організація проведення практичних робіт з методики навчання географії / М. Г. Криловець // *Науковий часопис ПНУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 16 : Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики*. Вип. 13 (23). – К., 2010. – С. 107–111.
 5. Кушнарєнко Н. Застосування інноваційних технологій у навчанні фізичної географії / Н. Кушнарєнко // *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. – Умань, 2014. – Вип. 51. – С. 52–58.
 6. Синьов В. М. Активізація розумової діяльності учнів допоміжної школи на уроках географії (методичний лист) / В. М. Синьов // *К. : Радянська школа, 1967*. – 40 с.
 7. Троянова О. Форми поверхні Землі. Рівнини. Урок-презентація. 7 клас / О. Троянова // *Дефектологія*. – 2015. – № 11. – С. 24–26.
-